

„ÁLDOZATOK” VÉDŐJE, „ELKÖVETŐK” VÁDLÓJA? Marczali Henrik az első világháborút lezáró békéről

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

DEFENDER OF THE “VICTIMS”, PROSECUTOR OF THE “PERSECUTORES”?
Henrik Marczali on the Peace that Closed World War I

Henrik Marczali regarded the dissolution of historical Hungary as a premeditated dismemberment, the result of autocratic abuse, and an unjust, dictated peace. The therapy, in his view, was the restoration of the country's territorial integrity. Through thematical comparative analyses of Hungarian and European history, he offered types of conflict resolution and peace making, which were rooted in a comprehensive, profound historical knowledge and based on analogical comparisons. His comparisons were determined by the cultural perfectionism of national liberalism, the strategy of assimilation through extension of rights, the expansion of European civilisation, the assumption of Hungarian cultural superiority based on the opposition between civilised Hungarian versus uncivilised Slavs, and by the imperial belief in the Hungarian cultural mission in the Balkans.

Keywords: legitimacy, arbitrary and dictated peace, territorial integrity, assimilation through extension of rights, cultural perfectionism, imperial cultural mission.

Hogyan látta Marczali Henrik a történelmi Magyarország felbomlását, felosztását és megszállását? Mit gondolt a békeszerződésről, amely mindezt az önrendelkezés elvére hivatkozva szentesítette? Látott-e lehetőséget arra, hogy helyreálljon Magyarország területi integritása?

Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolhassunk, röviden áttekintjük az előzményeket, majd számba kell vennünk és értelmeznünk Marczali vonatkozó írásait.

Világpolitika és világgazdaság (1918)

Marczali Henrik 1918 tavaszán megírt és megjelent *Világpolitika és világgazdaság* című művében a nagy háború következtében globalizálódó politika és gazdaság, a világpolitika és a világgazdaság célját és eszközeit – Montesquieu *A törvények szelleméről* című munkájához

Dénes Iván Zoltán, történész, eszmetörténész, emeritált egyetemi tanár, Marczali Henrik Kutatócsoport.

hasonlóan – a háború és a kereskedelem céljaival és eszközeivel kapcsolta össze, és állította párhuzamba.

A háború és a kereskedelem – vélte Marczali – azonos célra irányul ugyan, de azt más eszközökkel éri el. A háborúban az egyik fél hatalmi eszközökkel szerzi meg, amit akar, a másik megkárosításával, a kereskedelemben viszont ezt áruk és értékek kicserélésével teszi, kölcsönös haszonra törekedve. Az erősebb mindig győz a gyengébb felett. Amennyiben ez nem pusztá erőszak műve, hanem a civilizáltabb befolyásszerzése a barbárbab felett, az haladást, az emberi civilizáció fejlődését jelenti. Akkor, ha a győztes magához emeli a legyőzöttet: „Vajon nem emelkedés volt-e, mikor a gallusok, hispánusok, pannóniaiak rómaiakká váltak? Nem haladás-e az egész emberiség szempontjából, mikor az indiánus vadásztörzseket Észak-Amerikában franciák és angolok szorították ki? Nem áldás-e Boszníára és Hercegovinára kormányunk annyi ziláltság és belső zavar után?”¹

Béke viszont csak akkor lesz, ha az emberiség különböző csoportjai civilizálódnak, azonos művelődési szintre kerülnek: „míg vannak vadak, kik üvegyöngyért aranyat adnak, mindig meglesz a gazdasági kizsákmányolás, míg lesznek félbarbárok, kik jelszavakat fogadnak el készpénz gyanánt a valóság helyett, mindig meglesz a politikai alárendeltség. Az örök béke tehát csakis a művelődésnek lehet eredménye. Mert a barbárt eltapossák.”²

„Ebben legyen vetélkedés köztük, nem fegyverkezésben. A kisebb, gyöngébb, fejletlenebb államokat pedig gyámolítsák, istápolják, hogy a maguk lábán állhassanak, gazdaságilag is. Akadályozzák meg a köztük kitörhető háborúkat. Mindenekfölött pedig mondjanak le arról, hogy mint most történt, lőportoronynak használják, melynek felrobbantása általános felforgatást okozhat.”³

Magyarországot középkori alkotmánya akadályozta meg abban, hogy részt vegyen a modern népek haladásában, a világgazdaságban és a világpolitikában, amibe Széchenyi István vezette be. Ahhoz, hogy alkothasson, erősödni kell a nemzeti érzésének, aminek feltétele a fiatalok számára a nevelés, a felnőttek számára pedig a teljesítményalapú értékrend. Olyan közszellem, amely „kiirt minden hitványt és [...] előmozdít minden nemes törekvést. [...] ne származás és protekció döntsön, hanem képesség és akarat a közjó érdekében. [...] mely nem tekint felekezetet, pártot, személyt, csak a hazát.”⁴

Ez a program – írta Marczali 1918-ban – ma is érvényes. „Elég, ha mindenkit odahelyezünk, hová tehetsége és jelleme szerint való, és ha a legbecesebb tőkének, az embernek, jobban viseljük gondját. Ha az állam a műveltségnek és a jól irányított energiának válik honává, bizalommal nézhetünk a jövőnek elébe. Még nincs vége a történetnek.”⁵

A történész A béke eshetőségei címmel *Az Ujságban*, 1918. május 19-én megjelent nyilatkozatában már nem a győzelem lehetőségeiről beszélt. Ugyanakkor szerinte nem a vereség, hanem az annak következtében előálló felfordulás ad okot az aggodalomra, mivel a nemzetközi proletariátus megerősödéséhez vezethet.⁶

¹ Marczali Henrik: *Világpolitika és világgazdaság*. Bp., 1918. 67.

² Uo.

³ Uo. 68.

⁴ Uo. 69.

⁵ Uo. 70.

⁶ A béke eshetőségei. *Az Ujság* 1918. május 19.

Marczali Henrik a háború alatt is számos tárgyyszerű tanulmányt, esszét és cikket fogalmazott meg és publikált. Jó néhány írásában és beszédében nem kevés, a háborús pszichózisra utaló részt találunk, túlnyomó többségüket – részben vagy egészben – azonban tárgyyszerű problémaérzékelés jellemzi.⁷ A *Világpolitika és világgazdaság* viszont azok közé a tanulmányai közé tartozott, amelyekben több, elfogultságra és elkötelezettségre mutató elemre bukkanhatunk. Szerzőjük mégis azonos volt azzal a történetíróval, aki korábban tárgyilagosságra, elfogulatlanságra, harag és részrehajlás nélküli megközelítésre törekedett.

A *Világpolitika és világgazdaság* a különböző emberi kultúrák civilizáció és barbárság szerinti osztályozását tartalmazza, tükrözve szerzője európai felsőbbrendű civilizációs elhivatottságát, magyar kultúrmissziós tudatát, valamint a balkáni népek paternalista, rendteremtő civilizálásának magyar birodalmi programját. Emellett – különösen korábbi világháborús aktuálpolitikai vonatkozású helyzetrajzaival összehasonlítva – a nagy háború globális jellegének, hátterének, tényezőinek tárgyilagosságra törekvő értelmezését olvashatjuk benne.

1918–1919

A demokratikus forradalom idején – Bánóczy József, Mahler Ede és Mohácsi Jenő társaságában – Marczali Henrik nevét azok között találjuk, akik támogatták a Vázsonyi Vilmos kezdeményezésére és az *Egyenlőség* felhívására 1918. november 6-án, a Vigadóba szervezett zsidó nagygyűlésen megválasztott kongresszusi/haladó/neológ hitközségi szervezet új vezetőit, Székely Ferencet, Mezey Ferencet, Kohner Adolfot és Vadász Lipótot. Azokat, akik Hevesi Simon, Fischer Gyula és Adler Illés rabbik szentesítésével kinyilvánították, hogy „a magyar nemzethez való szent, elszakíthatatlan kötelékének tudata” vezérli őket, s hogy lojálisak a mindenkori magyar kormányhoz, szemben a zsidó nemzethez tartozást meghirdető cionistákkal és a távolmaradásukkal tüntető ortodoxokkal.⁸

A Tanácsköztársaság alatt Marczali Henrik meginterjúvolta az öt felkereső Kun Bélát (ahogy korábban Vay Miklóstól Tisza Istvánig annyi mindenkit). Elvileg és feltételekkel vállalta a két korábbi tanítványa (Niklai Péter levéltári biztos és Tóth-Szabó Pál országos főlevéltárnok) által szakmai alapon kezdeményezett Országos Levéltári Tanács elnökségét.

⁷ Marczali Henrik világháborús írásaira lásd Turbucz Péter: Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról. In: *Magyar-zsidó identitásminták*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2019. 165–225., Turbucz Péter: Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos hadi beszédei és háborús írásai a sajtó tükrében (1914–1918). *Per Aspera ad Astra* 1 (2019) 2. sz. 30–51., uő: Marczali Henrik Hogyan készült a nagy háború című tanulmányának háttere. [Előadás, 2021.]; Dénes Iván Zoltán: Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején. *Aetas* 36 (2021) 4. sz. 100–117.

⁸ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Pozsony, 2012. 351–353. A magyar zsidóság nem akar másodrangú polgárság lenni. Nem keres külföldi szövetségest, nem akar genfi „kisebbség” lenni, hanem jó magyarként akar dolgozni. Lásd Vázsonyi felszólalása a zsidók nagygyűlésén. *Az Est* 1924. október 28. Vö. Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Bp., 1993. 240–315.; *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. I–II. Vál., szerk. Dombi Gábor. Bp., 2021. (<https://infopoly.info/a-sorozat-eddig-megjelent-kotetei/>; <https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-tortenei-irasai-2-konyv/>. A letöltés ideje: 2021. november 17.)

Tanítási segédanyagként rezsimtől függetlenül vállalhatóan megírta az amerikai forradalom történetét. Továbbá arra buzdította egykori tanítványait, hogy amennyiben katonatisztek, harcoljanak a Magyarországra törő cseh és román megszálló csapatok ellen a történelmi határok védelmében. Ismeretségeit felhasználva bátran és magától értetődően mentesíttette és mentette a Tanácsköztársaság által üldözött ismerőseit. Nem látjuk tehát semmiféle jelét annak, hogy a Tanácsköztársaság elnyomó rendszerét támogatta volna, hogy kollaborált volna a diktatúrával.⁹

Kiszorítás az egyetemről (1919–1924)

Az ellenforradalom berendezkedése számos jelentős értelmiségi¹⁰ mellett a már hatvanon túli Marczali életére is nagy és súlyos hatást gyakorolt. 1919 őszétől – Ballagi Aladár, Méhely Lajos és Tuzson János kezdeményezésére (akikhez később Pauler Ákos is csatlakozott) – felfüggesztették egyetemi előadói jogát, nem függetlenül attól, hogy szót emelt a tiszti különítményesek egyetemi befolyásszerzése ellen. A történetíró a Magyar Tudományos Akadémia 1919 októberében a Tanácsköztársaság idején vállalt szerepe miatt igazolási eljárásnak vetette alá, a Budapesti Tudományegyetem pedig 1920 januárjában ugyanezt tette. Annak ellenére, hogy ezek eredményeként mindkét intézmény igazolta, tehát jogilag felmentette, majd Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter is megállapította, hogy 1918–1919-ben nem követett el semmiféle hazafiatlan, nemzetellenes cselekedetet,¹¹ egyetemi katedrójától, a tanítás lehetőségétől először kényszerszabadsággal ténylegesen, 1924-ben nyugdíjazással formálisan és véglegesen megfosztották.¹² 1921 januárjában a rendőrség a fehérterror elleni nyilatkozata miatt hűtlenség gyanújával nyomozást folytatott ellene és – feltehetően – ez ügyben ki is hallgatta. A nyomozást azonban a főügyész márciusban leállította, de minderről értesítették az egyetemet is.¹³ Közben magánéletében is tragikus fordulat következett be: 1920. október 20-án elvesztette szeretett feleségét, Marczali Henrikné Schmidl Laurát.¹⁴

⁹ Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). *Századok* 151 (2017) 1337–1339.

¹⁰ Például Alexander Bernát filozófus, Asbóth Oszkár nyelvész, a Filológiai Szeminárium igazgatója, Babits Mihály költő, magántanár, Beke Manó matematikus, a Matematikai Szeminárium igazgatója, Éber László művészettörténész, Ferenczi Sándor pszichoanalitikus, Fülepp Lajos művészetfilozófus, Kármán Tódor fizikus, Kövesligethy Radó csillagász, Lendl Adolf zoológus, Révész Géza pszichológus, Schmid József nyelvész és Simonyi Zsigmond nyelvész.

¹¹ Vö. Rupert Rezső felszólalása a Nemzetgyűlés 540. ülésén 1926. évi április 28-án, szerdán, Scitovszky Béla, Huszár Károly és Zsitvay Tibor elnöklete alatt. In: *Nemzetgyűlési napló*. XLII. Bp., 1926. 102.; Komoróczy: *A zsidók története*, II. 406–407.; Uő: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Bp., 2016. 229–254, Dénes: Az igazolási eljárástól, 1333–1362.

¹² Dénes: Az igazolási eljárástól, 1349–1362.

¹³ Uo. 1335–1352.

¹⁴ *Budapesti Hírlap* 1920. október 22.; *Az Est* 1920. október 22., november 4.; *Világ* 1920. október 22. (A napilapcikkeket Turbucz Péter szívességéből ismerem.)

Noha Marczali korábban számos mérvadó monográfiát és szintézist publikált,¹⁵ egyáltalán nem meglepő, hogy az őt 1924-ben nyugdíjazó Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nem kérte fel az elnöksége alatti Magyar Történelmi Társulat valamelyik kiadványának megírására, szerkesztésére, gondozására. Ahogy Marczali utóda tanszékén, majd Klebelsberg utóda a miniszteri székben és a társulati elnökségben, Hóman Bálint sem kezdeményezte ezt.

Napjainkban azt, hogy valakit hatvannyolc éves korában nyugdíjba küldenek, egyáltalán nem érezzük kirívónak. Ám az 1910-es és 20-as években egyetemi tanárt hetven év alatt nem lehetett nyugdíjazni, csak abban az esetben, ha olyan betegség érte, ami miatt feladatát, a tanítást nem tudta tovább ellátni.¹⁶ Saját kérésére természetesen nyugdíjba mehetett, és olyan helyzetet is lehetett teremteni, ami úgy nézett ki, mintha ő akart volna nyugdíjba menni. Ez azonban nem Marczali Henrik esete volt. 1924-ben, nyugdíjazása után interjú adott a *Pesti Naplónak*, amelyben jogilag indokolatlan elbocsátásként, kirúgásként értékelte nyugdíjazását: „Minden indokolás nélkül egyszerűen B-listára tettek. Szó sincs róla, sajnálom az egyetemet, a katedrám elvétele nagy veszteség volt számomra, de az az érzésem, hogy a kidobásommal a nagyobb veszteség a bölcsészeti fakultást érte. Érdekes különben, hogy most ugyanaz a sors ért, mint a kommün alatt. Körülbelül egy hete kalózkodott itt Kun Béla, mikor eljött hozzám és megkérdezte a véleményemet arról, hogy fenntarthatják-e ők az uralmukat? Megmagyaráztam neki, hogy amint megkötik a német békét, a helyükről pusztulniok kell. Persze, hogy ezt megmondtam, ők is felfüggesztettek.”¹⁷

1928-ban röviden megismételte négy évvel korábbi véleményét: „1919-ben a kommün biztosra tett ki, mert valamennyiünk nevében kijelentettem előtte, hogy ezentúl is hazafias irányban akarunk oktatni. Az egyetemi tanács előbb felfüggesztett, aztán igazolt, majd ismét felfüggesztett, a miniszter pedig 1924-ben nyugdíjba küldött.”¹⁸

Az előzmények és a háttér rövid áttekintése után lássuk Marczali Henrik nézeteit a történelmi Magyarország felbomlásáról és felosztásáról.

¹⁵ Marczali Henrik három monográfiáját (*Magyarország története II. Józsefkorában*. I–III. Bp., 1881–1888.; Mária Terézia 1717–1780. Bp., 1891.; *Az 1790/91-diki országgyűlés*. Bp., I–II. 1907.), szintéziseit (*Világtörténelem a mívelt magyar közönség számára*. I–IX. Szerk. Ribáry Ferenc – Molnár Antal – Marczali Henrik. Bp., 1879–1892. [Marczali: VI–IX.]; *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1894–1898. [Marczali: I., II., VIII.]; *Nagy képes világtörténet*. I–XII. 1898–1905; *Magyarország története*. Bp., 1911.) 1881-től 1911-ig jelentette meg. [A monográfiákat a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia pályázataira, a szintéziseket Ribáry Ferenc és Szilágyi Sándor sorozatszerkesztők és a Franklin, a Révai testvérek és az Athenaeum Kiadó felkérésére, megrendelésére írta.]

¹⁶ 1912. évi LXXV. törvénycikk. In: Kozári Mónika: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a II. világháborúig*. Bp., 2012. 134.

¹⁷ A B-listás Marczali Henrik felvilágosítja Európát, hogy Magyarországot nem terheli háborús felelősség. Nyugdíjazásáról, Tiszáról, Kun Béláról, készülő könyvéről nyilatkozik az elbocsátott professzor. *Pesti Napló* 1924. december 2.

¹⁸ *Ki volt, mi volt? 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek*. Szerk. Nadas Sándor. Bp., 1928. 78–79. Az írásra Huszár Mihály történész-muzeológus (Marczali Múzeum) hívta fel a figyelmemet, s küldte el beszkenelt példányát.

A Trianonra adott válasz (1920–1923)

A béke könyve. A mult tanulsága (1920)

Marczali Henrik 1920-ban kétszáz oldalas könyvben fejtette ki, hogy történelme során hogyan változott Magyarország területe, melyek voltak a magyar nemzet nagy válságai, és milyen megoldást nyertek. Marczali Henrik: *A béke könyve. A mult tanulsága*¹⁹ című kötetben azt is bemutatta, hogy az európai békekötések a vesztfáliai békétől a XIX. század végéig hogyan alakították át Európa térképét, és mennyire bizonyultak tartósnak. Végül abban a kérdésben is állást foglalt, hogy a magyar nemzet mivel és mennyiben járult hozzá a kultúrához, az európai civilizációhoz.

Tartalma alapján a könyv Apponyi Albert kérésére készülhetett, feltehetően őt kívánta segíteni a nemzetközi fórumokon. Műfaját tekintve számvetés arról, hogy mire lehet alapozni a magyar és az európai történelem tanúsága szerint a trianoni békével szemben a történelmi Magyarország integritásának helyreállítását, a magyar nemzet túlélését, a nemzeti regenerációt.

Marczali szerint – az én olvasatomban – a nemzeti regenerációt nem szolgálja sem a visszahatás, sem a külső viszonyokhoz igazodás. Trianon ellenszere a nemzeti megújulás, a magyar nemzet jogkiterjesztő asszimilációját kiteljesítő közművelődés, a szabad nemzeti állam egybeforrasztó erejének kiterjesztése mindenkire. Ez az a szilárd alap, ami hosszú távon, a külső feltételek – előbb-utóbb bekövetkező – kedvező változásával lehetővé teszi Magyarország területi integritásának helyreállítását.

Mi a területi integritás legfőbb garanciája?

A történész úgy véli, hogy Magyarország területét a XI. századtól a XIX. századig háromszor csonkították meg annyira, hogy a nemzet végveszélybe került: 1241-ben a tatárok, 1540-től 1699-ig a törökök és 1849-ben az osztrákok. Az ország azonban mindhárom alkalommal újból helyreállt. De nem a földrajzi természetes határok, nem a gazdasági érdek, hanem az államalkotó nemzeti akarat miatt. Marczali Henrik Deák Ferencet idézte: „Túrni fog a nemzet csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogát. Mert amit erő és hatalom elvesz, az idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövőt és bízva ügyének igazságában.»²⁰

¹⁹ Marczali Henrik: *A béke könyve. A mult tanulsága*. Bp., 1920.

²⁰ Uo. 20.

Nemzeti válságok és megoldásaik

Marczali könyvében felsorolta a magyar nemzet nagy válságait – az augsburgi csatavesztést és következményeit, a tatárjárást, a török hódítást és a Habsburg uralmat, a Habsburg beolvasztás elleni szabadságharcokat (Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György, a hegyaljai felkelés, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc), az ország helyreállítását Habsburg uralom alatt (a szatmári béke, Mária Terézia), a nemzeti kultúra válságát (a felvilágosodott abszolutizmustól a reformkorig), a nemzeti reneszánsz akadályait és leküzdésüket (a reformkor), a forradalmat és a kiegyezést –, amelyek mind komoly tanulsággal szolgálnak.

Az első két válság olyan megoldásra vezetett, amely a nemzetet magasabb fokra emelte, és az egész társadalomra kihatott. A török hódítás és a Habsburg uralom azonban a mindinkább anakronisztikussá váló középkori intézmények és a rendi szellem konzerválásával járt, a nemzet egyesítése, anyagi és szellemi erejének kifejtése elmaradt, elcsenevészesedett. Amikor pedig eszmei hatásra a reform ellenállhatatlanná vált, Ausztria és a nemzetiségek miatt korlátok közé szorult. A történész szerint csak azok a nemzeti törekvések vezettek „úrcsere” helyett teljes eredményhez, amelyek nem külső beavatkozásra, hanem a nemzet erőire alapozódtak: „Saját belső értéke formálja a nemzet sorsát. Minden külső politikai befolyás legalábbis erkölcsi függéssel jár, mert ki minket segít is, kell hogy elsősorban mégis a maga érdekét kövesse. Ez azonban éppen nem vonja maga után az elszigeteltséget, az elzárást. Mihelyt mi is nyújthatunk valamit, kölcsönössé válik: ha többet adhatunk, a mi javunkra billen a mérleg.”²¹

Más népek történetéből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy mindegyikük átélt válságokat. A győztes háborúk nemcsak hódítást és nyereséget, hanem a fennálló intézmények megszilárdulását, hosszú távon oligarchikus viszonyokat, minden reform és haladás végét eredményezték. A görög–perzsa háború, a peloponnészoszi háború, Róma győzelme Karthágó felett és a Napóleon elleni koalíció győzelme hosszú távon ezt támasztja alá.

A vesztes háborúk viszont gyors alkotmányváltozáshoz vezettek, felfedték a baj forrásait, és mielőbbi orvoslást követeltek. Ez történt akkor, miután a gallok felperzseltek Rómát, miután Mária Terézia vereséget szenvedett Poroszországtól, a franciák az angoloktól, és ez követte Napóleon Poroszország fölötti győzelmét is. Hollandia, Franciaország és Poroszország újjászületésére és megerősödésére nem a reakció, hanem az összes erők összefogása és céltudatos felhasználása volt a helyes válasz. A magyar és európai történet tanulsága Magyarországra nézve Marczali szerint a vereség utáni talpraállás: „Szabad kifejtés céltudatos irányítás mellett: a hanyatló nemzetek felemelésének egyetlen eddig kipróbált módja. Minden bárminő hasznos és célszerű reform csak úgy válhatik vérré, ha keresztülviteléhez megvan a kellő autoritás. [...] Belügyekben csak a nagy összeütközések után helyreálló egyensúlyból, mely minden jogos és az államnak hasznos érdekét lehetőleg kiegyenlít, származhatik a »tartós jólét«.”²²

²¹ Marczali: *A béke könyve*, 116.

²² Uo. 118–119.

A békekötések tartóssága

Marczali úgy véli, hogy nemzetközi viszonylatban a békék közül – a vesztfáliai békétől a berlini kongresszusig, 1648-tól 1878-ig – csak azok bizonyultak hosszabb időre tartósnak, amelyek a szerződő felek kölcsönös erején alapultak: „Mert a békét örök időkre kötik ugyan, de a történelem megállást, megállítást nem ismer. A béke tartama alatt szuverén joga minden államnak belső erejét úgy fejleszteni, hogy aztán nagyobb eredménnyel jelenhet meg a küzdőtéren, de éppoly joga az is, hogy magát tönkretegy. Sem a vesztfáliai béke, sem XIV. Lajos és Napóleon hódításai nem bírták tönkretenni Németországot, éppúgy mint ahogy sem a bécsi kongresszus, sem a frankfurti béke nem tehetett tönkre Franciaországot. Viszont Európa összes békekötései és szerződései sem voltak képesek a török birodalomnak visszaadni életerejét.”²³

A versailles-i és a trianoni béke sajátossága az összes korábbi békével szemben, hogy megalázó, diktált béke: „Sokféle békét láttunk, de az olyan béke, amelyben az egyik fél diktál, a másik fél megsemmisítő feltételt köteles szó nélkül elfogadni: az ilyen béke, mely minden nemzetközi jognak és emberi érzésnek egyaránt ellentmond, az 1914-ben alakult Ententenak volt fenntartva. Eddig a háború volt pokoli, ők a békét is azzá tették.”²⁴

A nyugati civilizáció átvétele és a civilizációs feladat

A történetíró arra is rámutatott könyvében, hogy minden nagy politikai válság egyúttal a nemzeti kultúra válsága is, amikor a régi, megszokott, elismert tekintélyeket más tekintélyek készülnek felváltani. Olyanok, amelyek még nem tettek, nem is tehettek szert általános elismertségre. A városállamokból világbirodalommá való átmenet vajúdása során a görög filozófia megölte az ókori görögöket, a Rómából világbirodalommá alakulásáé pedig a rómaiakat. A modern nemzetek viszont eddig diadalmasan túlélték a kereszténységet, a feudalitást, a reformációt és az ellenreformációt, az egyetemes monarchia elleni küzdelmet, valamint a modern gazdasági és társadalmi eszméket. Amelyik mindezeket átélte, magáévá tette és megvalósította, képviseli leginkább az emberiséget. Minden modern nemzet műveltsége túlnyomórészt a Bibliából, a klasszikus korból és a többi néptől kölcsönzött, átvett elemekből áll. Európában nem lehet és nincs elszigetelt kultúra.

A nomád magyar szokás, erkölcs, dal nem élte túl a kereszténységet és a királyság első századát. A magyar szellemi élet német, olasz, szláv befolyás alatt fejlődött, öröksége a katonai és a politikai szellem volt. Magyarország távol tartotta az európai műveltségtől a tatárt és a törököt: „Testével fedte a Nyugatot, mely, ha ő nincs, vagy a Kelettel egyesül, pusztítás, rablás, rabok elhurcolása által oda süllyed vissza, hol a X. században, a normannok és magyarok kalandozása idején volt. Oly szolgálat, melyet elismertek ugyan külföl-

²³ Marczali: *A béke könyve*, 179–180.

²⁴ Uo. 180.

dön, de melyet most gyűlölettel, hazugsággal fizetnek azok, kik akkor a töröknek cinkostársai voltak hazánk ellen.”²⁵

Am a feladat hivatássá és egyesekben műveltséggé vált, Európa számára rejtett kincs-csé. A nemzet fölemelkedése a reformkorban felhívja a külföld figyelmét a magyar irodalomra, a nemzetgazdaságra és a közszabadságért folytatott küzdelemre, a rendiségből az egységes szabad nemzet megalakulására.

A királyság és a kereszténység, a királyság és a rendiség és az egységes szabad nemzet létrejötte a magyar történelem nagy átalakulásai. A nyugati népek és a magyar nemzet között kulturális transzfer működött: a magyar átment a nyugati népek fejlődésének valamennyi stádiumán. Volt lovagkora, reneszánsza, reformációja, ellenreformációja, felvilágosodása és liberalizmusa, mégpedig korántsem viszonzatlanul: „Későbbben náluk, sokat átvéve tőlük, de nem viszonzszolgálat nélkül. [...] Kultúrája tehát összehasonlíthatatlanul szilárdabb alapon nyugodott azokénál, kik úgyszólván a XIII. századból egyszerre jutottak be a huszadikba. Kimondhatjuk azt is, hogy az igazi magyar tradíciónak, a Széchenyi, Deák és Eötvös valódi szabadelvűségének megfelelt a nemzetiségeknek is lehető magas művelése. Megfelelt volna magának a magyarság érdekének is. Egy feltétel alatt: ha a magyar épp oly arányban halad előre, mint tanítványai. Mihelyt bármi okból, nevezzük akár kényelemnek akár reakciónak, nálunk túlterhelésről panaszkodtak; nálunk, hol bizony még kevesebbet tanultak, mint nyugaton – az aránynak kárunkra fel kellett billenni és a magyar szupremácia alól lassankint kisiklik az erkölcsi alap. Pedig az a törekvésünk, hogy itt egészen magyar államot alkossunk, nemcsak természetes volt, hanem még a kultúra emelését is elősegítette volna. Az a külföldi író, ki tán legbehatóbban és legkevesebb elfogultsággal ír rólunk, ez annyira vitatott kérdésben így nyilatkozik: »A magyarok nem urai ambíciójuknak: azt a természet parancsolja. Hogy létezhesse, uralkodniuk kell az egész magyar területen. Ha tekintetüket az Alföldre és a Dunántúlra szorítanák, egy darabig még tengődhetnek mint népcsoport, de nemzeti életüknek vége volna. Parancsoló szűkség tehát, hogy 'történeti' államukat 'nemzeti' állammá alakítsák át.« (Louis Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois*. 555. lap.) A baj csak az volt, hogy a nemzetiségi éppúgy, mint a vele oly szoros összeköttetésben álló társadalmi és gazdasági kérdésekben nem az igazi nemzeti gondolkodás, hanem a pártérdek és gyakran az egyéni önzés döntött. Ismerjük el ezt, de viszont el kell ismerni mindenkinek, hogy a magyar nemcsak átvette a műveltséget, mint egy divatos köntöst, hanem mindig voltak és vannak köztünk, kik a szellem és az igazság becsületes kutatása terén nem maradtak el bármely nemzet fiai mögött. Nem magyar, hanem Roosevelt Tivadar²⁶ mondta, hogy nemcsak tiszteli, hanem bámulja is Magyarországot, mert története számos oly példát és elvet mutat, melyet más nemzeteknek is érdemes követni. »Magyarországtól tanulhatunk bátorságot, vasselhatározást és kitartást. Az egész művelt világ adósa Magyarország multjának. Nem is tartaná magát művelt embernek, ha nem ismerné.« Rajtunk múlik, hogy ez ne csak multunkra álljon,

²⁵ Marczali: *A béke könyve*, 184.

²⁶ Theodor Roosevelt (1858–1919): amerikai republikánus politikus, író, az USA 26. elnöke. 1910-ben – már volt elnökként – Magyarországon is megfordult.

hanem jövőnkre is. Ne tarthassa magát művelt embernek, ki nem tudja, mivel járul a magyar szellem az emberiség lelki javainak gyarapításához.”²⁷

A békekötés és a felelősség kérdése

Marczali Henrik az 1920-as évek elején több cikket is közölt a trianoni békeszerződésről. 1921. november 8-án igen alapos, mélyenszántó cikket publikált *Az Ujságban* A békekonferenciáról címmel.²⁸

Sorra vette az arisztokratikus, megegyezésre, a győztes és a legyőzött kompromiszumára törekvő paktált béke és a háború végleges kiküszöbölését célul tűző, a legyőzött háborús bűnösnek nyilvánító és ezért megbüntetendő diktált béke sajátosságait és különbségeit. Bemutatta a wilsoni elvek feladását eredményező folyamat tényezőit – a győztes nagyhatalmak képviselőinek döbbenetes tájékozatlanságát és a Monarchia és a történelmi Magyarország utódállamai politikusainak teljes térdnyerését – a döntés előkészítésében. Mindazt, ami együttesen a titkos diplomácia elvi elítélésétől annak gátlástalan érvényesüléséig vezetett.

Annak ellenére, hogy nyilvánvalóan Apponyi Albert – a történelmi Magyarország kultúrfőlönyen és civilizációs misszió alapuló – álláspontjával azonosult, a jó békekötés hiányát és az önrendelkezési elv megsértését bemutató diagnózisa megalapozottnak látszik.

Immár tudjuk, Marczali Henrik a világháború alatt szilárdan meg volt győződve arról, hogy a központi hatalmak áldozatok, a győztesek pedig elkövetők.²⁹ Nem a központi hatalmak, hanem az antant volt – véleménye szerint – a felelős a háború kirobbantásáért, a háborúért és tízmillió ember haláláért. Nem Magyarország, a Monarchia, Németország és az Ottomán Birodalom, hanem a Balkán és Konstantinápoly meghódítására törekvő Oroszország, az Elzászt és Lotharingiát visszahódítani akaró Franciaország és a Németország súlyának visszaszorítását óhajtó Anglia. Ezt az álláspontot ismételte meg, és dokumentálta a húszas évek első felében.

Akkorra ugyanis a háborúról kialakított és képviselt álláspontjához hozzákapcsolódott a békéről alkotott véleménye, vagyis hogy a győztesek igazságtalan békét kényszerítettek a legyőzöttekre. Ahelyett, hogy méltányos, igazságra törekvő, a helyzet ismeretén alapuló békét kötöttek volna, egykori ellenfeleiket megalázták, kifosztották, pénzügyi és katonai vonatkozásban lehetetlenné tették.

A háborús felelősség nemzetközi diskurzusa nem az igazság feltárására irányult, hanem az igazságtalan béke, a legyőzöttek megbüntetése, a megaláztatás, valamint a riválisok kiiktatásának igazolására.

²⁷ Marczali: *A béke könyve*, 193–195.

²⁸ Marczali Henrik: A békekötésről. *Az Ujság* 1921. november 8.

²⁹ Vö. Stephen B. Karpman: Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin* 7 (1968) Nr. 26. 39–43. (<https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>). A letöltés ideje: 2021. november 5.), uő: Eric Berne Memorial Scientific Award Lecture 1972. *Transactional Analysis Bulletin* 3 (1973) Nr. 1. 73–77. (<https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf>). A letöltés ideje: 2021. november 5.)

Marczali Henrik az áldozatok védőjeként és az elkövetők vádlójaként fogalmazott. Visszajára fordította a háborús felelősség-diskurzus antantpárti érvelését, és hozzákapcsolta a Versailles- és Trianon-diskurzus egyik legfőbb sajátosságát: az önrendelkezési elv számonkérését. Láttuk, a történelmi jog, a civilizációs kultúrfölény, a „civilizáció terjesztői vs. a civilizáció veszélyeztetői” séma alapján. Ezt a sémát nemcsak a német, osztrák és magyar háborús propagandában és a háborút követő röpiratirodalomban, hanem a francia, brit, olasz és amerikai ön- és ellenségképekben is megtaláljuk – természetesen ellentétes előjellel. Marczali Henrik tehát korábbi álláspontját fenntartva kibővítette annak dokumentálását.³⁰

A *Hogy készült a nagy háború?* című cikksorozata 1922 decemberében jelent meg *Az Est*-ben.³¹ Ennek kibővített, átdolgozott változatát a következő évben külön kis kötetként is megjelentette az Athenaeum *Hogyan készült a nagy háború?* címmel.³²

A Tisza István emlékének ajánlott tanulmány három fejezetben mutatta be a nagy háború diplomáciai és katonai előzményeit a szarajevói merényletet követő helyzettől és az ultimátumtól a mozgósításig és a hadüzenetig.

A történész szabályos döntéselőkészítés-elemzést végzett: sorra vette az osztrák, magyar, német, orosz, francia és angol döntéshozók és döntéselőkészítők iratait, feljegyzéseit és táviratait, illetve ezek egymásra hatását, súlyát, jelentőségét és viszonyát a korábban megkötött nagyhatalmi szerződésekhez. Kiemelte és bemutatta Tisza István magyar miniszterelnök állásfoglalását is. Az álláspontok rekonstruálása és értelmezése után a következő véleményt fogalmazta meg: „*Formálisan a központi hatalmak üzenték meg a háborút. Ez kétségtelen, nagy taktikai hiba volt, melyet az ellenség ugyancsak hasznosított. Valósággal azonban az orosz mozgósítás, melyet nyomon követ a francia, döntötte romba Európát. Ellenünk az igazi hadüzenet 1903 június 12-én történt, a szerb királygyilkosság, a Karagyorgyevics-dinasztia visszatérése, a nagyszerb és pánszláv propaganda felszabadítása volt. Németország ellen pedig azóta készült a háború, mióta nagy flottát épített és gyarmatokat szerzett.* A francia–angol szerződés 1905-ben és az angol–orosz megegyezés csak főmozzanatai a bekerítés műveletének. [...] Háborút csak az akar, ki a másét akarja. Mi, legalább Magyarország, ezt bizonyíthatjuk, egy talpalatnyi idegen földet sem akartunk. [...] a magyar kormány volt az egyetlen, mely kezdettől komolyan ellenezte a háborút. Elég különös: a francia sárgakönyv tudja Tisza mérséklő szerepét és ellentétbe helyezi a *Neue Freie Presse* háborús uszításával. Tudjuk, hogy Tisza annexió-ellenes álláspontjához akkor is rendületlenül hű maradt, mikor a kedvező helyzet 1915 végén a hadvezetőséget Szerbiát és Lengyelországot illetőleg igen messzemenő követelésekre csábította. Németországnak, ezt ellenségei is elismerik, csak békére volt szüksége, hogy igazi világhatalommá nőjön. Ellenben Szerbia Boszniára és Hercegovinára, meg legalább a Szerémségre és Bácskára áhítozott, Franciaország Elzászra és Lotharingiára, Oroszország Konstantinápolyra, Anglia. német

³⁰ Marczali Henrik: Bevezető. In: [John] A[tkinson] Hobson: *Egy új világ problémái*. [Ford. Mayné Marczali Erzsi – Gálné Marczali Poly.] Bp. 1923. (Gondolat és írás 5) 6–7.

³¹ Marczali Henrik: *Hogy készült a nagy háború?* *Az Est* 1922. december 14. – december 24.

³² Uő: *Hogyan készült a nagy háború? Tanulmány*. Bp., é. n. [1923.] (http://mtdportal.extra.hu/books/marczali_henrik_hogyan_keszult_a_nagy_haboru.pdf. A letöltés ideje: 2021. december 14.); Uő: Bevezető, 6–7.

flotta és kereskedelem letörésére [jav. A szerző]. Mikor tudományunk atyamestere, Thukydides a peloponnézusi háború okairól szól, mely tönkre tette Héllast, elsorolja a részletes okokat. Végső ítélete azonban így hangzik: a háború igazi oka az Athén egyre növekvő hatalma és gazdagsága keltette irigység volt. *Ezt azonban senki sem akarta bevallani.*” [Kiemelések az eredetiben.]³³

Néhány fontos dokumentumát, Tisza István memorandumát és leveleit Marczali eljuttatta Sidney Bradshaw Fayhez is, akinek szerkesztésében a *The American Historical Review* a Tisza-dokumentumokat a következő évben közölte.³⁴

1924-ben cikket írt a háború kitörésének tizedik évfordulójára,³⁵ és kommentálta Ferenc József politikai és magánleveleit *Az Ujságban*.³⁶ A *Pesti Napló* munkatársának pedig arról nyilatkozott, hogy könyvet ír a háborús felelősségről, azért, hogy meggyőzze a győztes hatalmakat az igazságról.³⁷ Három év múlva, majd egy évvel később a *Pester Lloyd*-ban ismertette a brit kormányzat vonatkozó dokumentumainak első köteteit.³⁸

Konklúzió

Marczali Henrik a békeszerződéssel kapcsolatos írásaiban – különösen az 1920-ban publikált könyvében – a történelmi Magyarország felbomlását felosztásnak, a felosztás Magyarországra kényszerítését pedig merő önkénynek látta, amely igazságtalan, diktált békében öltött testet. Javasolt terápiája a belső regeneráció által a magyar nemzet súlyának növelése és kedvező körülmények között az ország területi integritásának helyreállítása volt.

Összehasonlító tematikus magyar és európai történelmi áttekintésekkel válságmegoldási és békekötési helyzettípusokat mutatott be és értelmezett, amelyek oksági kapcsolatként felfogott tanulságait a jelenre és a jövőre vonatkoztatta. Értelmezése nagy, széleskörű és mély történelmi ismereten, analógiás összehasonlításon alapult. Összehasonlításait áthatotta a nemzeti liberalizmus műveltségi perfekcionizmusa, saját értelmiségi szerepéről alkotott képe, a jogkiterjesztő asszimiláció közművelődési stratégiája, az európai civilizáció terjedésébe és terjesztésébe vetett hite, a kulturális transzfer civilizációépítő értelmezése, az európai és a magyar civilizációs fejlődés összhangjának feltételezése, vala-

³³ Marczali: *Hogyan készült*, 59–60.

³⁴ “For the following documents, we are indebted to Professor Henrik Marczali, an eminent professor of history in the University of Budapest.” Sidney B[radshaw]. Fay: Papers of Count Tisza 1914–1918. *The American Historical Review* 29 (1924) 301. (<https://www.jstor.org/stable/pdf/1838521.pdf?refreqid=excelsior-%3A9a6f48f7fc499be4644b1e7d7d6c8544>. Legutóbbi megtekintés: 2021. november 8.)

³⁵ Marczali Henrik: A háború kitörésének tizedik évfordulójára. *Pesti Hírlap* 1924. július 27.

³⁶ Ferenc József politikai és magánlevelei. Magyar szempontból átnézte és magyarázattal kísérte Marczali Henrik. *Az Ujság* 1924. szeptember 16. – október 4.

³⁷ A B-listás Marczali Henrik, 4. Mostanáig azonban nem találtam sem a háborús felelősségről, sem az árak történetéről megjelent idegen nyelvű könyvet Marczali Henriktől.

³⁸ Heinrich Marczali: Die englischen Dokumente über die Vorkriegsjahre. *Pester Lloyd* 27. November 1927., *Pester Lloyd* 30. September 1928

mint a „civilizált magyar vs. civilizálatlan szláv” előfeltevés, a magyar kultúrfölény és a balkáni kultúrmisszió magyar birodalmi tudata.

Írásait érdemes elhelyezni a hasonló műfajhoz tartozó nemzetközi irodalom különböző értelmezési típusai között: a szinte beláthatatlan külföldi irodalomból – egyebek között – ide tartoznak Guglielmo Ferrero olasz történetíró, filozófus és publicista, Bibó István genfi mesterének írásai, a hazai értelmezések közül pedig (többek között) Angyal Dávid, Andrassy Gyula, Apponyi Albert, Domanovszky Sándor, Jászi Oszkár, Ormos Ede, Pethő Sándor, Rugonfalvi Kiss István és Szekfű Gyula interpretációi.³⁹

³⁹ Guglielmo Ferrero: *Az ókori civilizáció bukása*. [Ford. Schmidt József.] Bp., 1993.; Uő: *Discours aux sourds*. Paris, 1924.; Uő: *Entre le passé et l'avenir*. Paris, 1926.; Andrassy Gyula: *A háború és a béke*. Bp., 1918.; Angyal Dávid: Mohács. *Budapesti Szemle* 181 (1920) 29–39.; Domanovszky Sándor: *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*. Bp., 1920.; Apponyi Albert: Trianoni védőbeszéde. [Http://1.magtudin.org/?page_id=197\(opens%20in%20a%20new%20tab](http://1.magtudin.org/?page_id=197(opens%20in%20a%20new%20tab). (Legutóbbi megtekintés: 2021. november 8.); Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Wien, 1920., uő: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. [Ford. Zinner Judit.] Bp., 1982.; Ormos Ede: Mi okozta Magyarország szétbomlását? Jászi Oszkár előszavával. Wien, 1921.; Rugonfalvi Kiss István: *A Debreceni Magyar Tudományegyetem szózata a művelt világ egyetemeihez*. Debrecen, 1919.; Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Bp., 1925.; Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.

